El català a l'edat moderna

per Francesc Feliu

La història de la llengua catalana durant tota l'edat moderna es mou en uns paràmetres força similars, per bé que, a mesura que passaran els anys, en general, s'aniran accentuant els problemes i la subordinació lingüística i cultural que deriven, en bona manera, de la incorporació dels països de llengua catalana, en les albors del món modern, a un projecte nacional compartit i mai no capitalitzat: el projecte d'Espanya. Alguns historiadors actuals qüestionaran segurament aquesta afirmació, en el sentit que és anacrònic i esbiaixat interpretar aquest segles en clau nacionalista, i és absolutament cert que, a partir de mitjan segle XIX, quan aquí s'obren camí els postulats nacionalistes pròpiament dits, canviaran substancialment les circumstàncies i els ressorts que actuen sobre la llengua; s'haurà acabat l'Antic Règim, també en les coordenades sociolingüístiques. Hem d'admetre, però, la dificultat de trobar ara com ara un designador idoni per a allò que, des dels reis catòlics i llur moderníssim interès per *Hispaniam restaurare et recuperare*, marca inevitablement la vida política i cultural a l'interior de la monarquia hispànica, si no és el de «projecte nacional espanyol», un projecte tan embrionari i tan estamentalista, o tan poc nacionalista com es vulgui —que passa, a més, per fases o èpoques diferents—, però que condiciona notòriament els gustos, les idees i els usos lingüístics.

Els usos socials

D'entrada hem d'advertir una qüestió elemental: el català continua essent, durant tota l'època moderna, l'única llengua que coneix i utilitza una amplíssima majoria de la població dels territoris lingüístics on el català s'havia imposat des de l'edat mitjana. També hem d'advertir-ne una altra: això no importava pràcticament a ningú en aquells segles, ni té tampoc cap interès especial per a la història de la nostra cultura, perquè fins a èpoques molt recents la llengua espontània, simplement, no compta. La llengua —la que tenen al cap els que en parlen, els que la persegueixen i els que la cultiven, els que la defensen o l'abandonen— és la llengua escrita (amb algunes derivacions orals, com el teatre o la predicació), l'única representació efectiva i fefaent de la seva existència real —potser l'única llengua real. És en aquest terreny on ens hem de situar si volem fer un ràpid diagnòstic de la situació lingüística.

En general, s'hi reprodueix, gairebé en tots els àmbits, una situació de conflicte lingüístic entre la llengua de la tradició literària (escrita) autòctona —la llengua *particular*, segons una denominació molt de l'època—, i la llengua de l'estat —la llengua *comuna*—, que podem analitzar en termes de diglòssia.[1] Una diglòssia força estable, encara que progressiva, en què el castellà comença essent estrictament la llengua de la cort, dels nobles i dels alts eclesiàstics que s'hi relacionen, de l'administració central i de les institucions centralitzades, com la Inquisició, però acabarà monopolitzant pràcticament tots els usos lingüístics cultes o formals al final del període, ben entrat el segle XIX. El contacte entre el català i el castellà, de fet, no era nou; la corona aragonesa a l'edat mitjana administrava territoris castellanoparlants, aquesta havia estat la llengua familiar de bastants reis, fins de la casa de Barcelona, i al XV la cultura cortesana, a Nàpols o a València, s'havia abocat a un plurilingüisme en què el castellà ja iniciava el seu ràpid ascens com a llengua de cultura. Ara, però, la relació serà diferent. La quota de poder —i, doncs, de prestigi— de la llengua esdevinguda *espanyola* desequilibra ràpidament la balança en detriment del català, que passarà de mica en mica a ser una *llengua silenciada*, i fins i tot una *llengua maltractada*, manllevant les expressions a dos col·legues que han escrit, darrerament, sobre la història lingüística d'aquests segles.[2]

Val a dir que durant bona part del segle XVI la imprecisió del projecte polític espanyol, diluït en els plantejaments d'un anacrònic Imperi, va permetre una certa normalitat de l'ús del català com a llengua

ordinària de l'administració local i regional, i com a llengua apta encara per a molts usos formals i utilitaris, i per a productes culturals, sobretot quan anaven dirigits a un públic autòcton. Al costat del català i del castellà, a més, hi campava lliurement, no cal dir-ho, el llatí com a superllengua de l'erudició i de la cultura. Sembla que a la darreria del cinc-cents la situació canvia i l'Estat començarà a plantejar-se més seriosament la promoció de la llengua espanyola, que ja anava assumint també els àmbits que deixava el llatí. El replegament del català com a llengua de cultura es produirà de manera inevitable, en ocasions amb la mala consciència dels autors expressada en els preàmbuls de llurs obres, davant l'esclat de la producció barroca espanyola i els rigors nacionals de la Contrareforma. Només en moments puntuals d'especial tibantor política amb el poder central, com ara entorn de 1640, l'ús de la llengua catalana adquirirà un component simbòlic i reivindicatiu.

Més endavant vindran, encara, les mesures repressives, aprofitant l'ocasió dels partits presos en la disputa successòria del XVIII. La Nova Planta (València, 1707; Mallorca, 1715, i Catalunya, 1716), encara que tindrà una repercussió molt més limitada del que s'ha volgut tradicionalment, té la importància simbòlica de contenir les primeres indicacions explícites a propòsit del bandejament del català en actes i documents públics —abans, al Rosselló, Lluís XIV ja havia aplicat un edicte semblant, imposant-hi el francès.[3] D'ençà d'aquell moment, a la defecció lingüística dels individus i dels grups socials que podran veure en el castellà (i en el francès) llur marca identitària, s'hi sumaran els successius decrets castellanitzadors de diferents parcel·les de l'ús lingüístic (sobretot durant el regnat de Carles III).

Pel que fa a l'Església, el seu paper no cal dir que és molt rellevant en l'activitat cultural d'aquests segles. El seu capteniment institucional envers el català, però, no és uniforme, i varia substancialment segons els territoris. A València, per exemple, l'Església serà ben aviat un important agent de castellanització. Al Principat i a les Illes, en canvi, la seva política —si en va tenir alguna a propòsit de la llengua— serà més aviat la del manteniment d'un estatus de distribució lingüística segons els usos i els nivells jeràrquics, tal com ens ha fet notar Marfany matisant una interpretació potser excessiva de Modest Prats[4] a propòsit de les ardoroses polèmiques sobre la llengua de la predicació mantingudes als concilis provincials de 1636 i 1637. També varia l'actitud lingüística segons els diferents sectors eclesiàstics; les congregacions i els ordes religiosos prenen actituds sovint diverses de les del clergat secular, i això tindrà especial rellevància —per exemple— pel que fa a l'ensenyament. Si a Catalunya l'Església diocesana mantindrà sense alteració fins al XIX l'ensenyament del catecisme i les primeres lletres en la llengua materna —les orientacions de Baldiri Reixac en aquest punt seran àmpliament seguides—, als col·legis de jesuïtes, per a nois de la classe alta, s'introduirà

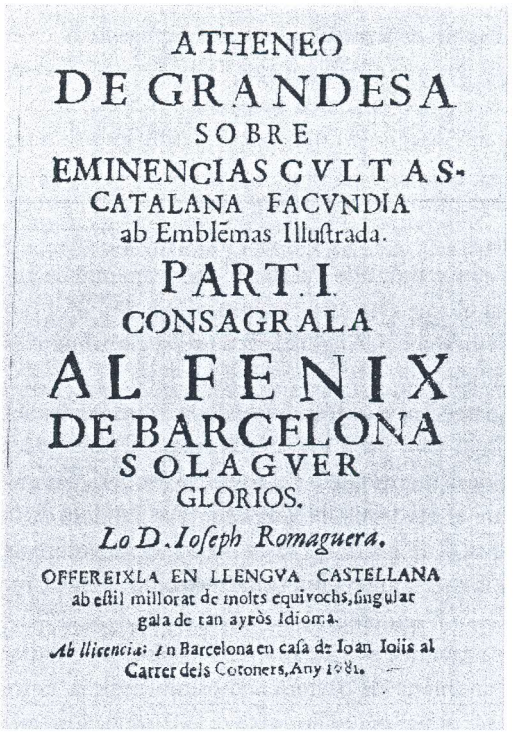
ATHENEO
DE GRANDESA
SOBRE
EMINENCIAS CVLTAS-
CATALANA FACVNDIA
ab Emblēmas Illuſtrada.
PART. I.
CONSAGRALA
AL FENIX
DE BARCELONA
SOLAGVER
GLORIOS.
Lo D. Ioſeph Romaguera.
OFFEREIXLA EN LLENGVA CASTELLANA
ab eſtil millorat de molts equivochs, ſingular
gala de tan ayròs Idioma.
Ab llicencia: En Barcelona en caſa de Ioan Iolis al
Carrer dels Cotoners, Any 1681.

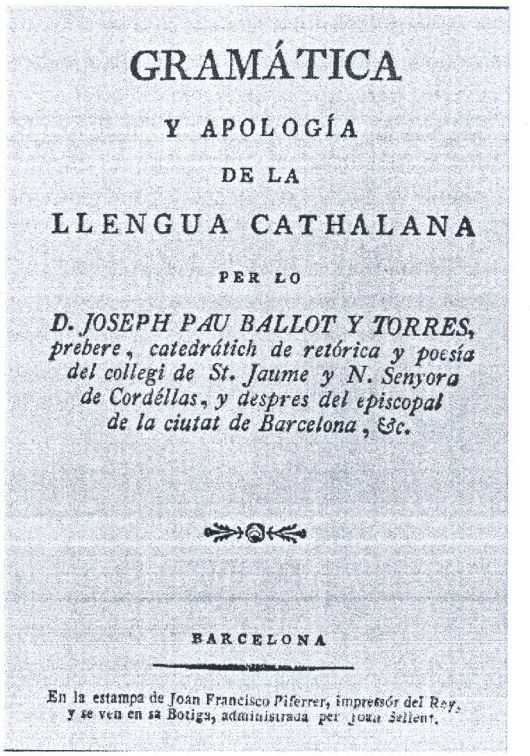
GRAMÁTICA
Y APOLOGÍA
DE LA
LLENGUA CATHALANA
PER LO
D. JOSEPH PAU BALLOT Y TORRES, prebere, catedrátich de retórica y poesía del collegi de St. Jaume y N. Senyora de Cordéllas, y despres del episcopal de la ciutat de Barcelona, &c.
BARCELONA
En la estampa de Joan Francisco Piferrer, impressór del Rey, y se ven en sa Botiga, administrada per Joan Sellent.

Portada de l'*Ateneo de grandesa*, obra de Josep Romeguera (Barcelona, 1681). Noteu la relliscada de l'impressor en dir que és «en llengua castellana».

Gramàtica i apologia de la llengua catalana de Josep Pau Ballot (Barcelona, 1815).

ràpidament la llengua espanyola, i algunes congregacions, com la dels escolapis (sobretot a partir del XVIII) es distingiran precisament per enfocar la promoció social de les classes populars a partir de l'assoliment del castellà des de les primeres lletres.

La llengua literària

El català que s'escriu durant els segles moderns manté en general, i malgrat el que s'ha afirmat massa vegades, un grau molt notable de coherència lingüística i d'estil, i globalment és fidel a una tradició literària que, en absència d'organismes acadèmics i reglamentacions gramaticals, configura i transmet uns patrons lingüístics prou dignes. Tanmateix, una de les conseqüències de la no resolució del conflicte modern per antonomàsia sobre el model de llengua i sobre la validesa de la tradició medieval —la *questione della lingua*, desenvolupada com a Itàlia, amb més o menys intensitat, arreu de l'Europa renaixentista— és la fragmentació del sentit unitari de la llengua, i de la seva pràctica escrita. Josep M. Nadal[5] ha estudiat com el que ell anomena «la barrera llemosina» imposa, entre els autors que no opten pel major artifici dels models arcaïtzants o del castellà, una certa aproximació de la llengua escrita a la parlada contemporània, que sumada a la mínima articulació cultural dels diferents territoris catalans comportarà una certa i progressiva dialectalització de la llengua literària moderna. Hem d'advertir, però, que la derivació dialectal no va suposar en cap cas l'anarquia i el caos, sinó que s'anaren constituint unes tradicions lingüístiques i ortogràfiques diferenciades —bàsicament dues: la valenciana, caracteritzada sobretot per l'apropiació de l'apitxat, a partir del segle XVII, com a marca particularitzadora, i la catalana estricta, que adopta també tot un seguit d'hàbits ortogràfics i gramaticals no tradicionals i de caràcter excloent (plurals en *-as*, formes verbals com *càntia/pòrtia*, *-r* finals no etimològiques, etc.). August Rafanell ha estudiat aquest fenomen en diversos treballs recollits a *El català modern*.[6]

En definitiva, són els impressors i el mercat del llibre el que acabarà definint uns models lingüístics vàlids o viables, i llur àrea d'influència. I és que la impremta tindrà uns efectes notabilíssims sobre la producció escrita als països de llengua catalana en els segles moderns, malgrat que la seva història no ha estat encara prou estudiada en aquest sentit. A banda de la revitalització de l'escriptura en llatí —la llengua de cultura més universal i, per tant, també més rendible—, la impremta va afavorir de manera notòria l'ús escrit de la llengua castellana, també més general o comuna que el català. Per contra, alguns registres i gèneres literaris catalans, com la poesia, arribaran a quedar pràcticament exclosos dels circuits del llibre imprès —per això Josep Romeguera es queixava, al pròleg de la seva única obra impresa (l'única que ens ha pervingut!), *Ateneo de grandesa* (1681), que les obres de tants poetes catalans «vagen entre recatats borrons, a on les adultera en còpies son mateix aplauso si ja no és que les sepulte l'olvit». La difusió manuscrita dels textos literaris els aboca a la corrupció textual, quan tenen èxit, o bé a l'oblit.

Segur que el canonge conceptista pensava especialment en l'obra del gran poeta català modern, Vicent Garcia, que va poder veure finalment la lletra impresa a expenses d'una institució com la barcelonina Acadèmia Desconfiada, l'any 1703. En efecte, les acadèmies i alguns cenacles semblants, sobretot a Barcelona i a València, seran els reduïts fogars de la cultura literària autòctona, des d'on es posaran en pràctica i es divulgaran també, durant els segles moderns, determinats models literaris i lingüístics. A llur redós podem documentar nombrosos intents d'elaboració de la llengua literària per tal de ferne un instrument adequat a les necessitats expressives de cada moment. A llur empara se suscitaran, així mateix, nombroses reflexions entorn de la llengua, les seves qualitats i les seves mancances, que podríem considerar com l'inici de la filologia catalana.

La reflexió sobre la llengua

De fet, d'acadèmies que actuïn amb una voluntat de fixació de la llengua catalana escrita, com les que podem trobar a la majoria de les llengües romàniques contemporànies (sobretot a partir del segle XVII), no n'hi haurà, per al català. El procés de codificació lingüística que s'inicia a les llengües «normals» amb el Renaixement, amb la publicació successiva de diccionaris, gramàtiques i altres instruments de reglamentació, no es produeix en el català, en bona manera per la desvinculació d'aquesta llengua dels mecanismes del poder centralitzat, dels agents polítics que de seguida veuran en les llengües una manera molt efectiva de representar la comunitat territorial. És cert que tenim alguns diccionaris, i que alguns van tenir una amplíssima difusió —*Thesaurus verborum ac phrasium* de Pere Torra (1640), *Gazophylacium catalano-latinum* de Joan Lacavalleria (1696), *Diccionario valenciano-castellano* de Carles Ros (1764), *Diccionario catalán-castellano-latino* de Joaquim Esteve, Josep Bellvitges i Antoni Juglà (1803-1805)—, però tenen com a finalitat principal facilitar als catalans l'aprenentatge del llatí o bé del castellà; no pretenen en principi l'estudi de la llengua pròpia ni la prescripció dels usos més correctes. Corrobora aquesta afirmació la pràctica absència d'obres gramaticals fins al XIX, quan es publica la *Gramàtica i apologia de la llengua catalana* de Josep Pau Ballot (1815) —hi ha alguns precedents setcentistes, més o menys pintorescos, però van restar inèdits i són, per tant, irrellevants.

Com a conseqüència de tot plegat, la llengua catalana subsistia durant aquells segles enmig d'una notòria imprecissió de conceptes. La percepció que tenien els catalans de llur pròpia llengua no era, en general, gaire ben delimitada i, al costat d'una adscripció lingüística particular i fragmentada —a la *llengua valenciana*, per exemple—, pervivia entre els cultes una boirosa identitat catalanooccitana, basada en la consciè-

cia d'una tradició literària medieval comuna. Campaven, així mateix, un bon nombre de tòpics i de prejudicis lingüístics que alguns autors es van veure obligats a rebatre públicament, en tractats apologètics o en els pròlegs de les obres, sovint per justificar llur opció literària. Les acusacions de ser el català una llengua curta (de paraules o de síl·labes per mot), aspra o vulgar, suscitaven raonaments i argumentacions de diversa mena, des de la producció de llargs poemes monosil·làbics fins a la reivindicació dels autors més prestigiosos de la tradició literària autòctona —en aquest sentit, és molt interessant d'analitzar el cànon literari dels erudits moderns, que moltes vegades no coincideix amb el que ens han establert els estudiosos contemporanis i que nosaltres tendim a aplicar de manera anacrònica. El rerefons ideològic que reflecteixen aquesta mena d'escrits sobre la llengua és divers, i podem endevinar-hi des de reivindicacions sinceres fins a elogis de caràcter compensatori, que no s'avenen pas amb la pràctica lingüística dels autors.

1. Avui aquest concepte, tan gastat i successivament redefinit des de la seva formulació per part de Charles A. Fergusson el 1959, sembla que ha caigut una mica en desús, i els especialistes parlen més aviat de bilingüisme social. No és el moment, però, d'entrar en disquisicions terminològiques i de matís. Joan-Lluís Marfany (*La llengua maltractada. El castellà i el català a Catalunya del segle XVI al segle XIX*, Barcelona, 2001: Empúries) ha afirmat que «a l'hora d'intentar entendre la història lingüística de Catalunya entre el XVI i el XX [el concepte de diglòssia] no sols és adequat, sinó que és imprescindible» (pàg. 23).
2. Vegeu August Rafanell, *La llengua silenciada. Una història del català del Cinccents al Vuitcents*, Barcelona, 1999: Empúries, i Joan-Lluís Marfany, obra citada.
3. Sobre la progressiva imposició del francès a la Catalunya del Nord, és imprescindible el treball de Narcís Iglésias, *La llengua del Rosselló, qüestió d'Estat. La integració lingüística del Rosselló a França (1659-1789)*, Vic/Girona, 1998: Eumo / Universitat de Girona, (Biblioteca Universitària, Història de la llengua, 7), on es recullen les disposicions de caràcter lingüístic més significatives.
4. Marfany, obra citada; Modest Prats, *Política lingüística de l'Església catalana. Segles XVI-XVII*, Vic/Girona, 1995: Eumo / Universitat de Girona (Biblioteca Universitària, Història de la llengua, 4).
5. Josep M. Nadal, «Artificiositat i alienació lingüística al segle XVI», *Llengua escrita, llengua nacional*, Barcelona, 1992: Quaderns Crema (Assaig minor, 6), pàgs. 103-155.
6. August Rafanell, *El català modern (set estudis d'història cultural)*, Barcelona, 2000: Empúries.

GUIES DEL CENTRE EXCURSIONISTA DE CATALUNYA

Travessies pel massís del Canigó

RAMON RIBERA-MARINÉ

Aquest volum és fruit d'una estada de tres anys de Ramon Ribera-Mariné, prior del monestir de Montserrat, a Sant Miquel de Cuixà (Conflent). La guia conté diversos itineraris per a recórrer l'extrem est del Pirineu oriental, al voltant de la pica del Canigó. A més, ofereix una sèrie de recorreguts d'unió entre els itineraris principals, que permeten de configurar una infinitat de recorreguts d'acord amb els gustos i les possibilitats de cadascú.

NOVETAT

Publicacions de l'Abadia de Montserrat
Ausiàs Marc, 92-98 int. - Tel. 93 245 03 03. Fax 93 247 35 94 - E-mail: comanda@pamsa.com. Internet: www.pamsa.com.
Distribució a llibreries: L'Arc de Berà. Comandes i administració: Polígon Montigalà, Bèlgica 47-49, naus 6 i 7. Tel. 93 465 30 08 - Fax 93 465 87 90 - 08917 Badalona